

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Complottheorieën en de democratie: een duale verhouding

Siegel, I.D.

Citation

Siegel, I. D. (2023). Complottheorieën en de democratie: een duale verhouding. *Filosofie-Tijdschrift*, 33(4 - Complotdenken), 22-29. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3674599>

Version: Accepted Manuscript

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3674599>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Complottheorieën en de democratie: een duale verhouding

Door Itai Siegel¹

Zowel complotten als theorieën over complotten zijn de mens nooit onbekend geweest, van het fatale verraad van Julius Caesar tot de liquidatie van John F. Kennedy. Aandacht voor complottheorieën vanuit de wetenschap komt pas goed op gang vanaf de jaren zestig, mede aangezwengeld door de beschrijving van ‘de samenzweringstheorie van de maatschappij’ van Karl Popper in *The Open Society and Its Enemies*. Sindsdien hebben verschillende wetenschappelijke disciplines, waaronder de filosofie, sociologie en psychologie, zich gebogen over het fenomeen complottheorieën. Deze wetenschapsstromingen hebben ieder hun eigen inbreng gehad in het wetenschappelijk debat over de aard van complottheorieën, hun oorzaken en gevolgen voor de samenleving en de politiek (Butter & Knight, 2019).

Uiteenlopende theorieën over hetzelfde onderwerp, geconstrueerd vanuit verschillende wetenschapsparadigma’s, leiden vanzelfsprekend tot conceptuele conflicten. Zo duidt filosoof Cees Zweistra het hedendaagse complotdenken als ‘een zelfgerichte en via technologie vormgegeven verhouding tot een absurd gemaakt bestaan’ (Zweistra, 2021: 116). Veiligheidsdeskundige Jelle van Buuren ziet complottheorieën echter als ‘gecodeerde sociale kritieken’ die een functie vervullen om gevestigde ideeën en machtsposities in een samenleving te bekritisieren (Van Buuren, 2016: 40-41). Deze definities vatten eenzelfde fenomeen in twee totaal verschillende conceptuele jasjes.

Ook over de gevolgen van complottheorieën voor de democratie zijn zeer uiteenlopende analyses gegeven, strekkende van het benadrukken van het gevaar van deze theorieën voor de werking van de democratie tot het bekritisieren van instituten op basis van een gebrekkig democratisch gehalte. Zweistra’s analyse van het hedendaagse complotdenken sluit aan op het eerstgenoemde: de technologie van waaruit complotdenken zich manifesteert belemmert de condities waarbinnen mensen samenkomen om met elkaar de wereld te stichten (Zweistra, 2021: 310). Van Buurens analyse past goed bij het laatstgenoemde: complotdenken kan een middel zijn om de kritische confrontatie met een politieke macht aan te gaan (Van Buuren, 2016: 253). Verschillende conceptuele duidingen van complottheorieën en hun gevolgen kunnen dus ook conflicterende normatieve gevolgtrekkingen met zich meebrengen, met name over hoe problematisch complottheorieën zijn in een democratie. Begrip en bewustzijn van deze normatieve verschillen is van belang voor een discussie zo actueel en prangend als de relatie tussen complottheorieën en de democratie.

In deze bijdrage wordt deze relatie tussen complottheorieën en de democratie nader beschouwd. Hierbij ligt de focus op de politieke consequenties van complottheorieën en minder op wat precies onder een complottheorie wordt verstaan of wat men drijft tot geloof in een complottheorie. De vraag die in deze bijdrage centraal staat, is de volgende: hoe verhouden complottheorieën zich tot de democratie? Deze vraag zal worden beantwoord aan de hand van twee benaderingen van het verband tussen complottheorieën en de democratie: problematiseringen van complottheorieën in een democratie en verdedigingen van complottheorieën in een democratie. De eerste benadering zal worden geïllustreerd middels de werken van historicus Richard Hofstadter (1916-1970) en politiek filosofen Russell Muirhead en Nancy Rosenblum. Vervolgens zullen de verdedigingen in de werken van

¹ Itai Siegel is als Meijers-promovendus verbonden aan het Instituut voor Metajuridica van de Universiteit Leiden. Zijn promotieonderzoek is gericht op de invloed van complottheorieën op de Nederlandse (weerbare) democratie.

Locatie publicatiebron: <https://gompel-svacina.eu/product/filosofie-tijdschrift-jrg-33-nr-4-complotdenken/>
Contact: i.d.siegel@law.leidenuniv.nl

rechtsgeleerde Mark Fenster en mediawetenschapper Jack Bratich aan bod komen. Tot slot zal worden besproken welke inzichten deze twee invalshoeken ons kunnen bieden over de relatie tussen complottheorieën en de democratie.

Problematiseringen van complottheorieën in een democratie

Complottheorieën als een paranoid style in de politiek

Al in 1964 viel Richard Hofstadter complotdenken als fenomeen in de politiek op. Hij observeerde in zijn essay *The Paranoid Style in American Politics* een bepaalde retorische stijl van enkele minderheidsbewegingen in het Amerikaanse politieke debat, gekenmerkt door overdrijvingen, achterdocht jegens bepaalde groepen en geheime samenzweringen. Deze retorische stijl noemde hij de *paranoid style*. ‘In the paranoid style, as I conceive it, the feeling of persecution is central, and it is indeed systematized in grandiose theories of conspiracy’ (Hofstadter, 1964: 2). Hofstadter schreef dit essay om zijn zorgen te uiten over extreemrechtse bewegingen in de Verenigde Staten, maar ook om te laten zien dat deze *paranoid style* een terugkerend fenomeen is in de geschiedenis van Amerika en Europa. Hofstadter toont dit aan door geschriften en toespraken vanaf de achttiende eeuw te analyseren waarin complottheorieën gebezigd werden.

De *paranoid style* is te herkennen aan het wijdverspreide complot dat vermoed wordt de drijvende kracht te zijn achter historische gebeurtenissen. ‘History is a conspiracy, set in motion by demonic forces of almost transcendent power, and what is felt to be needed to defeat [these forces] is not the usual methods of political give-and-take, but an all-out crusade’ (Hofstadter, 1964: 29). Deze retorische stijl behelst als narratief een strijd tussen goed en kwaad op apocalyptisch niveau: er moet nu actie ondernomen worden om het kwaadaardige complot tegen te gaan en de overname door de kwaadaardige vijand – de samenzweerders – te stoppen. Hiervoor is een sterke, militante leider nodig die de wil van deze vijand weet tegen te houden en de goede burgers weet te redden van dit kwaad.

De verdachtmakingen van degenen die de *paranoid style* hanteren, zijn niet compleet ongefundeerd. De *paranoid style* begint, volgens Hofstadter, diens complotconstructies met bepaalde verdedigbare stellingen, echter maakt deze stijl vervolgens altijd gebruik van een bepaalde verbeeldingssprong in de verklaring van gebeurtenissen. Hofstadter geeft als voorbeeld het werk van John Robison over de Illuminati uit 1797, getiteld *Proofs of a Conspiracy Against All the Religions and Governments of Europe, carried on in the Secret Meetings of Free Masons, Illuminati, and Reading Societies*. Hofstadter beschrijft hoe Robison in dit werk eerst minutieus alle details over de geschiedenis van de Illuminati uiteenzet. Maar dan wordt plotseling beschreven dat de Illuminati de werkelijke aanstichters zijn van de Franse Revolutie (Hofstadter, 1964: 37). Zie hier de verbeeldingssprong waarbij van een geheim genootschap een kwaadaardig samenzweringsverband wordt gemaakt.

Hofstadter ziet de constante terugkeer van de *paranoid style* in de politiek als een product van sociale conflicten waarin fundamentele waarden centraal staan, waardoor onderliggende haat en woede in de maatschappij op het politieke toneel komen. Deze waarden laten zich echter niet makkelijk vertalen naar politiek onderhandelbare belangen. ‘The paranoid tendency is aroused by a confrontation of opposed interests which are (or are felt to be) totally irreconcilable, and thus by nature not susceptible to the normal political processes of bargain and compromise’ (Hofstadter, 1964: 39 cursivering van mij, IS). De conflicten die achter de aanwending van de *paranoid style* zitten, zijn volgens Hofstadter dus onverenigbaar met normale manieren van politiek bedrijven. Met andere woorden, de drijvende krachten achter complotdenken laten zich niet oplossen middels, of verenigen met, democratische politiek.

Hofstadters essay wordt geprezen als een eerste herkenning van een politieke atmosfeer waarmee tot op de dag van vandaag parallellen kunnen worden getrokken.

Hofstadter wordt echter ook verweten paranoia met complotdenken te vermengen waardoor de analyse een medische bijklank krijgt (Butter, 2021; Husting & Orr, 2007). Deze vermenging heeft geleid tot vele analyses die psychologische problemen als de oorsprong van complotdenken zien en voorbijgaan aan de mogelijkheid dat complottheorieën reacties op reële, maatschappelijke problemen kunnen zijn. Ook zijn beschrijving van complotdenken als onverenigbaar met het democratische spel is bekritiseerd. Deze normatieve conceptualisering van complottheorieën als verwrongen en onjuist heeft een grote invloed gehad op hoe het publiek, de wetenschap en de media vanaf de jaren zestig complottheorieën als een gevaarlijk, paranoïde en zelfs extremistisch fenomeen duiden (Fenster, 2008; Thalmann, 2019). Recenter werk heeft de relatie tussen complottheorieën en extremisme echter genuanceerd: hoewel in specifieke gevallen complottheorieën kunnen bijdragen aan de socialiseringprocessen van extremistische groeperingen, zijn complottheorieën niet één op één als ‘hoofdschuldigen’ voor extremisme en geweld aan te wijzen (Van Buuren, 2022; Lee, 2020).

Complottheorieën als aanval op de democratie

Een recentere benadering van de problematische invloed van complottheorieën op de democratie is te vinden in het werk *A Lot of People Are Saying: The New Conspiracism and the Assault on Democracy* van politiek filosofen Russell Muirhead en Nancy Rosenblum. In dit werk wordt betoogd dat er een nieuwe vorm van complotdenken is ontstaan, *the new conspiracism*, die onder andere in het Amerikaanse politieke bestel is belichaamd door de voormalige president Donald Trump. Voorbeelden van *the new conspiracism* zijn de ‘birther’-complottheorie, waarin geïnsinueerd wordt dat Barack Obama eigenlijk in Kenya is geboren, en de ‘Pizzagate’-complottheorie, die stelt dat Hillary Clinton een geheim pedofielenetwerk vanuit de kelder van een pizzeria in Washington runt.

The new conspiracism is anders dan complotdenken in de *paranoid style* zoals geïdentificeerd door Hofstadter, omdat het ‘theorieeloos’ is – ‘conspiracy without the theory’ (Muirhead & Rosenblum, 2018: 19). *The new conspiracism* stelt of insinueert zonder een door bewijs onderbouwde theorie dat een bepaalde gebeurtenis is voortgekomen uit een complot. Zo onderscheidt het zich van het ‘klassieke’ complotdenken, zoals de theorieën over 9/11 of de moord op John F. Kennedy, waarmee volgens Muirhead en Rosenblum in ieder geval oprecht gepoogd wordt om publieke gebeurtenissen in de wereld te begrijpen. *The new conspiracism* doet dit niet: ‘[t]he new conspiracists posit odious designs but not the how or why, and often not even the who. (...) if something could have happened, even if there is no evidence for it at all, then it is true enough’ (Muirhead & Rosenblum, 2018: 25). Er was geen reden tot twijfel over de geboorteakte van Obama, totdat uit het niets hierover twijfel werd gezaaid; er was geen reden tot twijfel over de werkzaamheden van de pizzeria uit Washington in een overigens niet-bestaande kelder, totdat hier opeens bepaalde verdachtmakingen op het internet over rondgingen.

Theorieeloos is *the new conspiracism* volgens Muirhead en Rosenblum ook doordat de geproduceerde insinuaties geen duidelijke politieke theorie voorleggen als alternatief voor het ‘blootgelegde complot’ (Muirhead & Rosenblum, 2018: 28). *The new conspiracism* behelst geen eigen politieke theorie, geen ideologie waarmee het een bepaalde inrichting van de publieke ruimte beoogt. Er wordt enkel destructie van de mogelijkheid tot besluitvorming door een overheid nagestreefd. Dit heeft ertoe geleid dat *the new conspiracism* zich ten tijde van het verschijnen van het boek in 2019 kon liëren aan met radicale republikeinen (hoewel de auteurs opmerken dat complotdenken niet gelimiteerd is tot een bepaalde politieke hoek): ‘[w]hat explains the alliance of conspiracists and radical conservatives is their mutual hostility to active government, in particular to the complex business of regulation and enforcement located in the administrative state’ (Muirhead & Rosenblum, 2018: 96).

De gevolgen van *the new conspiracism* voor de democratie zijn enorm, aldus de auteurs. Deze manier van denken valt namelijk twee fundamentele elementen van de democratie aan: politieke partijen en de bijbehorende norm van pluralisme, en kennis producerende instituties zoals de vrije pers, universiteiten en overheidsexperts. Deze aanval heeft de delegitimering – afwijzing van de betekenis, waarde en autoriteit van democratische praktijken, instituties en ambtenaren (Muirhead & Rosenblum, 2018: 7) – van deze democratische instituties tot gevolg.

The new conspiracism wijst pluralisme af door politieke partijen als samenzweringen of zelfs als staatsvijanden af te schilderen. Partijen worden middels onbewezen insinuaties als staatsondermijnende gevaren weggezet en hun kandidaten als criminelen die niet meer via verkiezingen verslagen moeten worden maar überhaupt moeten worden geneutraliseerd. Hierdoor worden processen in een representatieve democratie bemoeilijkt, zoals het naar voren schuiven van volksvertegenwoordigers en het onderhandelen van meerderheden. Zo resulteert *the new conspiracism* in delegitimering van het politieke spel.

Kennis producerende instituties en hun voortgebrachte kennis, alsmede gezonde scepsis over deze kennis zijn volgens Muirhead en Rosenblum tevens essentieel voor een democratie. Op basis van deze kennis kunnen besluitvorming door een overheid immers onderbouwd worden, ook al moet in acht genomen worden dat in een democratie deze kennis nog steeds met een kritische blik bevestigd moet worden. *The new conspiracism* valt zowel deze kennis als scepticisme aan, aangezien de insinuaties van een complot noch te verifiëren noch te betwifelen zijn. Hoe kunnen Trumps ‘fake news’-insinuaties over de vrije pers worden geverifieerd dan wel onderbouwd worden afgewimpeld, als basale feiten, expertise en de betrouwbaarheid van onderzoekers afgewezen worden? *The new conspiracism* is dus volgens de auteurs een verkeerde vorm van scepticisme, waarmee gesprekken over de waarheid onmogelijk worden gemaakt, doordat de bronnen waarmee hun insinuaties getoetst kunnen worden afgeschilderd worden als corrupt of ‘overgenomen door de vijand’.

Muirhead en Rosenblum benoemen naast delegitimering een nog verdergaande consequentie van *the new conspiracism*: desoriëntatie van de bevolking. Doordat *the new conspiracism* consistent niet-onderbouwde insinuaties van complotten de wereld in helpt, leidt dit tot een aanval op de ‘common sense’ van de werkelijkheid vanuit de opgedrongen, eigen realiteit van de complotdenkers. Het begrip ‘common sense’ lenen de auteurs uit de filosofie van Hannah Arendt en moet worden begrepen als de gedeelde percepties, ervaringen en morele gevoeligheden die democratie mogelijk maken (Muirhead & Rosenblum, 2018: 126). *The new conspiracism* zorgt ervoor dat basale feiten en een gedeeld begrip over de sociale wereld niet geaccepteerd worden, waardoor enige collectieve actie in een democratie onmogelijk wordt gemaakt. Muirhead en Rosenblum illustreren dit vergaande punt door te stellen dat, wanneer we spreken met vrienden of familie die meegaan met de insinuaties van *the new conspiracism*, we ons afvragen: leven wij wel in dezelfde werkelijkheid?

Voor Muirhead en Rosenblum bevat de ‘common sense’ ook de oplossing. De auteurs identificeren twee remedies tegen de gevolgen van *the new conspiracism*: de waarheid spreken tegen complotdenkers (‘speaking truth to conspiracy’), met name door politici, en het in de praktijk brengen van democratie (‘enacting democracy’) (Muirhead & Rosenblum, 2018: 14). Met de waarheid spreken wordt bedoeld op de morele plicht van politici om niet mee te gaan met de claims van *the new conspiracism* – ook al kan dat politiek wel voordelig zijn – en om actief complottheorieën tegen te spreken.

Met in de praktijk brengen van democratie wordt bedoeld op het correct en uitdrukkelijk naleven van democratische procedures om zo legitimiteit voor overheidshandelen weer terug te winnen. Hierbij gaat het niet enkel om het strikt navolgen van politieke en juridische processen binnen een democratische rechtsstaat, maar ook om een heldere uitleg van hoe elke stap in deze processen eerlijk is en past in een democratie. De

auteurs doelen hiermee op een vergroting van duidelijkheid en begrijpelijkheid van politieke besluitvorming, gebaseerd op de term ‘legibility’ van filosoof Pierre Rosanvallon, als wapen tegen de machinaties van *the new conspiracism* (Muirhead & Rosenblum, 2018: 163). Politici en ambtenaren horen hiertoe een pedagogische rol aan te nemen om de machtsverhoudingen achter en het belang van democratische politiek aan te tonen en zo de delegitimerende effecten van *the new conspiracism* te ontkrachten.

Dit werk van Muirhead en Rosenblum bevat meerdere in politieke filosofie en theorie gegronde argumenten waarom *the new conspiracism* een gevaar voor de democratie kan vormen. Het normatieve karakter van het boek is duidelijk: Rosenblum heeft zelfs tijdens een college over dit werk expliciet gesteld dat het werk als politiek activistisch moet worden gezien (The Graduate Center, CUNY, 2019). Het werk ontbeert echter empirisch bewijs voor de *assault on democracy* die erin wordt geschetst. Zo is het werk bekritiseerd om gebrek aan empirisch bewijs bij het aantonen van *the new conspiracism* als nieuwe vorm van complotdenken (Clarke, 2022). Maar ook andere delen van het boek, waarin wordt gesteld dat burgers geen gedeelde politieke realiteit meer hebben en dat complotdenkers de fundamentele instituties van de democratie uithollen, missen empirische onderbouwing naast de anekdotische voorbeelden aangehaald door de auteurs. Hierdoor is het boek eerder te zien als een waarschuwing voor de potentiële dreiging van ‘Trumpiaanse’ complotdenkers voor de democratie, dan als een gedegen analyse van hoe *the new conspiracism* daadwerkelijk de legitimiteit van democratische processen en instituties in twijfel trekt. Deze waarschuwing brengt een eenzijdige conclusie over complottheorieën en de democratie met zich mee: complotdenken is een aanval op de democratie.

Verdedigingen van complottheorieën in een democratie

Complottheorieën als product van populisme

Rechtsgeleerde Mark Fenster heeft een heel andere visie op complottheorieën en de democratie. In zijn boek *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture* verdedigt hij de opvatting dat complottheorieën noodzakelijke fenomenen zijn in een democratie: ‘I propose that conspiracy theory operates broadly as a political and cultural practice that longs for a perfectly transparent, accessible democracy’ (Fenster, 2008: ix). De onverenigbaarheid van complottheorieën met de democratie wordt in dit werk betwist middels een analyse van complottheorieën als cultureel gebruik binnen de Amerikaanse, politieke cultuur in de jaren negentig van de vorige eeuw. Complottheorieën zijn binnen deze cultuur volgens Fenster een element van populistische ideologieën; ideologieën die op hun beurt noodzakelijk en onvermijdelijk zijn binnen een democratische politieke orde.

Om dit aan te tonen bekritiseert Fenster allereerst Hofstadters conceptie van de *paranoid style* omdat Hofstadter complottheorieën buiten de normale manier van politiek bedrijven plaatst. Hofstadter creëert hiermee een arbitrair onderscheid tussen wat legitieme en illegitieme politiek is: ‘[b]y broadly labeling as pathological any challenge or resistance to consensus, the notion of the paranoid style serves as an excuse for neglecting, equating, and even repressing political protest and mass political action of all sorts, equating diverse movements and distorting our understanding of them in the process’ (Fenster, 2008: 42). Volgens Fenster gebruikt Hofstadter het idee van de *paranoid style* om belemmerers van consensus in de politiek onder de duim te houden. Wat buiten Hofstadters raamwerk van ‘normale’ politiek valt, behoort niet serieus te worden genomen. Zo ook politiek ongenoegen, al dan niet op populistische wijze geuit, middels een retoriek van complottheorieën.

Deze idiosyncratische uitingen van ongenoegen in een democratie zijn voor Fenster een regulier onderdeel van het democratische debat. Populisme, waar complottheorieën voortvloeijsels van kunnen zijn, wordt door Hofstadter buiten de democratie geplaatst, terwijl Fenster poogt populisme op een neutrale wijze als fenomeen binnen een democratie te

begrijpen: wanneer populisme als onderdeel van de realiteit van de democratie wordt gezien, kunnen complottheorieën binnen een democratie beter begrepen worden (Fenster, 2008: 87). Complottheorieën zijn namelijk wijdverspreid terug te vinden in de Amerikaanse politieke cultuur, al dan niet geformuleerd in simplistische, onpragmatische en soms fictionele vorm: '[c]onspiracy theory as a populist theory of power, then, is an ideological misrecognition of power relations, calling believers and audiences together and into being as "the people" opposed to a relatively secret, elite "power bloc."' (Fenster, 2008: 89). Complottheorieën zijn dus populistisch van aard in hun vorming van een 'volk' en een 'elite' en behelzen een vertekend beeld van machtsrelaties in een maatschappij.

Complottheorieën kunnen ondanks dit vertekende beeld bijdragen aan het bekritiseren van onredelijke of onrechtvaardige machtsverhoudingen in een democratie. 'A populist movement may correctly or at least not inaccurately describe a political order in which power is concentrated and unaccountable. Similarly, overarching conspiracy theories may be wrong or overly simplistic, but they may sometimes be on to something' (Fenster, 2008: 90). Deze theorieën zijn dus niet te vatten als slechts een irrationele, retorische stijl die niet thuishoren in een democratie. Complottheorieën hebben juist een functie in een democratie.

Fenster laat vervolgens vanuit deze inclusievere perceptie van complottheorieën zien hoe complottheorieën terugkomen in de Amerikaanse politieke en populaire cultuur. Middels analyses van de gebezigde complottheorieën rondom onder andere Bill Clinton, Oliver Stone's film *JFK* en 9/11 trekt Fenster verschillende conclusies over complotdenken. Deze conclusies vereisen een aparte bespreking die in deze bijdrage niet kan worden gegeven, maar bieden vele nieuwe invalshoeken om complottheorieën als cultureel fenomenen te begrijpen. Zo beschrijft Fenster complottheorieën als vervangers voor politiek engagement via hun interpretatieve en narratieve strategieën, complottheorieën als een vorm van spel en complottheorieën als sociale bindmiddel voor sociale en politieke bewegingen.

Hebben Hofstadter, Muirhead en Rosenblum, Fenster indachtig, dus totaal de plank misgeslagen? Dit lijkt mij niet. Dat complottheorieën een gevaar voor de democratie kunnen vormen is namelijk ook voor Fenster duidelijk: '[conspiracy theories] can in fact play the role of a productive challenge to an existing order (...) at the same time, like populism generally, conspiracy theory can play a destructive role by manipulating overly majoritarian, racist, or antidemocratic tendencies among the public' (Fenster, 2008: 90). Onduidelijk blijft echter hoe democratische processen en instituties met deze complottheorieën als retorische fenomenen binnen een democratische cultuur om moeten gaan. Kan de verspreiding van sommige complottheorieën niet bijdragen aan extremistisch geweld? Fenster lijkt met zijn conceptualisering van complottheorieën als onderdeel van een democratie voorbij te gaan aan hoe met de antidemocratische tendensen van populisme en complottheorieën omgegaan moet worden. Als een succesvolle, radicale populistische beweging dreigt de democratie aan te tasten en daartoe complottheorieën aanwendt, kan een democratie met haar te beschermen waarden daar niets tegen doen? Is de verklaring 'dat hoort ook bij een democratie' voldoende wanneer rechters, politici of journalisten hun werk niet kunnen verrichten door deze culturele gebruiken? Een antwoord op hoe weerbaar een democratie tegen de potentiële gevaren van complottheorieën hoort te zijn, geeft Fenster niet.

Complottheorieën als label door morele paniek

Een andere, enigszins radicalere analyse is te vinden in het boek *Conspiracy Panics: Political Rationality and Popular Culture* van Jack Bratich. Bratich baseert deze analyse op het werk van Michel Foucault over de machtsstrijd achter kennis en over gouvernementaliteit: de rol van bestuurstechnieken bij deze machtsstrijd. Complottheorieën worden voor Bratich niet gedefinieerd door hun inhoud, maar door hun discursieve verhouding met het heersende waarheidsregime (*truth regime*) van een politiek systeem. Bratich eigent zich deze

terminologie van Foucault toe om te stellen dat de term ‘complottheorie’ (*conspiracy theory*) een diskwalificerende functie heeft en enkel als label bestaat om complottheorieën als illegitieme kennis (*subjugated knowledge*) te positioneren (Bratich, 2007: 3). De term heeft geen inherente betekenis, maar is voor zijn betekenis afhankelijk van welke waarheidsregime aangehangen wordt in een politieke orde.

Bratich wil vanuit deze perceptie begrijpen waarom complottheorieën in een liberaal-democratische samenleving überhaupt als een problematische manier van denken worden gezien. Dat mensen samenzweren om bepaalde doelen te bereiken is een historisch constant gegeven, dus waarom worden complottheorieën in sommige situaties als zodanig gelabeld en tegenover officiële verklaringen van bepaalde gebeurtenissen geplaatst? Bratich verklaart dit middels een analyse van discoursen over complottheorieën in de Amerikaanse professionele journalistiek en de Amerikaanse, ‘linkse’ politiek. Bratich stelt dat de diskwalificatie van complottheorieën zich voltrekt middels morele panieken over extremistische politieke activiteit en populisme. Hij noemt dit fenomeen *conspiracy panics* (Bratich, 2007: 20). Morele panieken, als term gemunt door socioloog Stanley Cohen (Cohen, 1972), ontstaan wanneer de normen van de westerse maatschappij geconfronteerd worden met deviant gedrag van een bepaalde groep. Volgens Cohen kan dit onder bepaalde omstandigheden ertoe leiden dat deze groep als ‘volksduivels’ wordt gezien; de groep wordt geduid als een gevaar voor maatschappelijke waarden en belangen. Dit proces heeft zich volgens Bratich voltrokken, echter niet op een specifieke groep, maar op een manier van denken: complotdenken. Panikerende media en publiek debat over complottheorieën hebben er volgens Bratich toe geleid dat complotdenken als manier van denken vermengd is geraakt met een vorm van politieke activiteit, namelijk extremisme.

Hier toont zich de functie van de *conspiracy panic*: actoren rondom deze morele paniek hebben ervoor gezorgd dat complotdenkers en hun mogelijke extremistische gedrag buiten de heersende politieke rationaliteit werden geplaatst. De door Bratich beschreven journalisten hebben met hun werkwijzen zelf het label ‘complottheorie’ gecreëerd en complottheorieën, vertoond in bijvoorbeeld de film *JFK*, als bron van kennis gediskwalificeerd; linkse politici hebben zelf politiek gelijkgestemden die complottheorieën aanhingen over de AIDS-uitbraak en 9/11 weggezet als irrationeel en extremistisch. Deze panieken hebben volgens Bratich concrete gevolgen gehad, waaronder ‘legislation on hate speech, material constraints on Internet usage, investigations into academics and others who “traffic in” conspiracy accounts’ (Bratich, 2007: 165). De politieke rationaliteit waarbinnen deze *conspiracy panics* voorkwamen is hier verantwoordelijk voor. Deze rationaliteit was volgens Bratich doordrongen van een zogeheten matigingsdrang (*will-to-moderation*) om gedrag wat als extremistisch, antidemocratisch of anderszins ‘onredelijk’ werd bestempeld de kop in te drukken. Dit heeft ertoe geleid dat de westerse politieke rationaliteit complottheorieën ziet als ‘a pervasive and nonspecific threat against democracy’ (Bratich, 2007: 11-12).

Maar in hoeverre zijn complottheorieën ook een gevaar voor de democratie? Hoewel Bratich kritiek heeft op de consequenties van de *conspiracy panics* die geleid hebben tot de diskwalificatie van complottheorieën, geeft de auteur daar geen duidelijk antwoord op. Democratie wordt in Bratich’ werk namelijk geconceptualiseerd als onderdeel van de politieke rationaliteit waarbinnen complottheorieën als illegitieme vorm van kennis of kritiek worden geduid. Maar Bratich zegt verder weinig over de processen en instituties in een democratie, behalve dat de politieke rationaliteit die deze democratie behelst zelf heeft geleid tot het diskwalificerende label ‘complottheorie’. De sociale constructie van complottheorieën is binnen Bratich’ analyse dus een product van de disciplinerende krachten van de democratie. Deze disciplinerende krachten zorgen ervoor dat sommige kritieken op deze politieke rationaliteit, waar Bratich complottheorieën onder schaarst, geen serieuze claim op

de waarheid kunnen leggen en dat de aanhangers van deze *subjugated knowledge* worden uitgesloten worden uitgesloten. De rationaliteit achter de democratie produceert dus zelf de zondebok van het complotdenken en zijn aanhangers.

Voorbij de duale verhouding

En nu? Wat moeten we aan met deze uiteenlopende analyses? Hofstadter, Muirhead en Rosenblum hebben met hun werken gepoogd te duiden wat het fenomeen van complotdenken in de maatschappij is en wat daar problematisch aan is voor de ‘normale, democratische gang van zaken’. De laatste twee auteurs hebben ook getracht te duiden wat tegen de gevolgen gedaan dient te worden. Hofstadter zag complotdenken in de Amerikaanse geschiedenis terug als voortvloeisel van een ‘paranoïde’ manier van denken dat zich niet leent voor politieke oplossingen. Muirhead en Rosenblum bieden een normatieve analyse van hoe complottheorieën in de politiek leiden tot delegitimering van democratische instituties en zelfs tot desoriëntatie van de bevolking.

Beide werken bieden een toegankelijk en bruikbaar houvast om de (gevaarlijke) gevolgen van complottheorieën te begrijpen. Geen van beide analyses is echter genuanceerd ten opzichte van de democratie: complottheorieën worden gesignaleerd als een gevaarlijke denkwijze voor de democratie, met in de ogen van Muirhead en Rosenblum momenteel reeds destructieve gevolgen. Maar is dat ook werkelijk zo? Zit ‘de democratie’ momenteel in een neerwaartse spiraal, met complottheorieën als retorische stijl waarmee deze neergang voortgebracht wordt? Zijn complottheorieën hét teken van *How Democracy Ends* (Runciman, 2018), *How Democracies Die* (Levitsky & Ziblatt, 2019), dat *De Democratie Crasht* (Verhoeven, 2023), et cetera?

Fenster en Bratich zouden het hier niet mee eens zijn. Deze auteurs wijzen ons op de constituerende krachten van de democratie voor complottheorieën alsmede de inherente relatie tussen complottheorieën en een democratie. Voor Fenster zijn complottheorieën een excentriekonderdeel van populistische, politieke retoriek die ongeacht hun waarheidsgehalte onderdeel zijn van de diverse beeldspraak die de hedendaagse democratische politiek kenschetst. Bratich ziet de diskwalificatie van complottheorieën als een product van een democratische, politieke rationaliteit waarin deviant gedachtegoed door morele actoren de kop in wordt gedrukt. Fenster en Bratich laten een ander geluid horen: zet omwille van de democratie complotdenken niet weg als ‘de ander’ ten opzichte van een democratie, maar omarm de diversiteit aan retoriek die het vrije debat rijk is.

Complottheorieën zijn op basis van de besproken literatuur blijkbaar gelijktijdig een gevaar voor de democratische politiek alsmede een essentieel onderdeel van de democratische cultuur. Ze zijn onderdeel van ondemocratische, paranoïde retoriek, alsmede exemplarisch voor de diversiteit aan expressies over machtsverhoudingen in een democratie; een vernietiger van de ‘common sense’, nodig voor politiek handelen, alsmede een product van morele paniek over manieren van denken buiten de heersende politieke rationaliteit. Wetenschapsfilosoof Massimiliano Simons stelt dan ook terecht dat de vele uiteenlopende analyses van complottheorieën als overeenkomst een politieke stellingname ten opzichte van de democratie hebben, ‘met de complotdenker en de staat als vijand of vriend van democratie naargelang het vertoog’ (Simons, 2022: 37).

Desalniettemin zullen we moeten blijven nadenken over de relatie tussen complottheorieën en de democratie, ook in Nederland. Is het wezen van een democratie bestand tegen complottheorieën die bijvoorbeeld de locus van de macht in twijfel trekken? Die niet Mark Rutte, maar de ‘deep state’, het WEF of gedaanteveranderende reptielen als eindverantwoordelijke van politieke beslissingen aanmerken? Mijns inziens is hierover een analyse nodig die zich niet laat verleiden tot morele panieken over het ‘vreemde’ complotdenken, of tot het wegzetten van complottheorieën als inherent antidemocratisch.

Maar ook een analyse die, zoals socioloog Bas van Stokkom reeds stelde, de dreiging van het complotdenken voor rechtsstatelijke en democratische grondbeginselen serieus neemt (Van Stokkom, 2022), nader doordenkt en fundeert in de empirische werkelijkheid: een democratische rechtsstaat moet voorkomen dat complotdenken verwordt tot extremistisch *complothandelen*.

Literatuurlijst:

Jack Bratich, *Conspiracy Panics: Political Rationality and Popular Culture*, Albany, State University of New York, 2008.

Michael Butter, Bad History, Useless Prophecy: The “Paranoid Style” Revisited, in: *Symplokē*, 29:1-2, 2019, 21-42. <https://doi.org/10.1353/sym.2021.0002>.

Michael Butter & Peter Knight, The History of Conspiracy Theory Research: A Review and Commentary, in: *Conspiracy Theories & the People Who Believe Them*, Joseph E. Uscinski (red.), Oxford University Press, Oxford, 2019, 33-52.

Jelle van Buuren, *Doelwit Den Haag? Complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014* (dissertatie), Jubels, Leiden, 2016.

Jelle van Buuren, Complotdenken en extremisme: Complotnarratieven in de context van coronaprotesten, in: *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, 12:2, 2022, 53-71. <https://doi.org/10.5553/TCC/221195072022012002004>.

Steven Clarke, Is There a New Conspiracism?, in: *Social Epistemology: A Journal of Knowledge Culture and Policy*, 37:1, 2022, 127-140. <https://doi.org/10.1080/02691728.2022.2057369>.

Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Routledge, Londen, 2002.

Mark Fenster, *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2008.

The Graduate Center, CUNY (2019, December 5), Nancy L. Rosenblum: The New Conspiracism and the Assault on Democracy [video], Youtube, <https://www.youtube.com/watch?v=ZtkQ98RAUzg>.

Richard Hofstadter, The Paranoid Style in American Politics, in: *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*, Vintage, New York, 1967, 3-40.

Ginna Husting & Martin Orr, Dangerous Machinery: “Conspiracy Theorist” as a Transpersonal Strategy of Exclusion, in: *Symbolic Interaction*, 30:2, 2007, 127–150. <https://doi.org/10.1525/si.2007.30.2.127>.

Benjamin Lee, Radicalisation and conspiracy theories, in: Michael Butter & Peter Knight (red.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, Routledge, Oxon, 2020, 344-356.

Steven Levitsky & Daniel Ziblatt, *How Democracies Die*, Penguin Books, Londen, 2019.

Russell Muirhead en Nancy L. Rosenblum, *A Lot of People Are Saying: The New Conspiracism and the Assault on Democracy*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2019.

David Runciman, *How Democracy Ends*, Profile Books Ltd, Londen, 2018.

Massimiliano Simons, Een genealogie van het wetenschappelijk onderzoek naar complottheorieën, in: *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, 12:2, 2022, 20-39.
<https://doi.org/10.5553/TCC/221195072022012002002>.

Bas van Stokkom, Het Nederlandse complotdenkersmilieu: Een verwrongen analyse, in: *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, 12:2, 2022, 91-100.
<https://doi.org/10.5553/TCC/221195072022012002007>.